

ТРИЙСЕТ ГОДИНИ ОТ ПАДАНЕТО НА ТОТАЛИТАРНИЯ РЕЖИМ

КОЯ БЪЛГАРИЯ „ЗАГУБИХМЕ“?

СБОРНИК ДОКЛАДИ ОТ
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
БУРГАС, 9–10 НОЕМВРИ 2019 Г.

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на авторите и на издателство „Изток-Запад“.

© Даниел Вачков, Пламена Стоянова, Антон Тодоров, Харалан Александров, Георги Боздуганов, Михаил Груев, Светослав Живков, Георги Коритаров, Борислав Дичев, Димитър Стоянов, Янко Гочев, Съби Събев, Борис Стоянов, Борис Михайлов, Владимир Станев, Петър Игнатиев, Ромео Попилиев, Зоя Андонова

Даниел Вачков, Пламена Стоянова, Антон Тодоров, Харалан Александров, Георги Боздуганов, Михаил Груев, Светослав Живков, Георги Коритаров, Борислав Дичев, Димитър Стоянов, Янко Гочев, Съби Събев, Борис Стоянов, Борис Михайлов, Владимир Станев, Петър Игнатиев, Ромео Попилиев, Зоя Андонова

ISBN 978-619-01-0610-4

Съветизацията на българската адвокатура след преврата на 9.09.1944 г.	221
--	-----

<i>Ген. майор (р) Съби Събев, бивш военен представител на България в Главната квартира на НАТО в периода 2002–2004 г.</i>	
Трудната раздяла със стереотипите на Варшавския договор ..	274

<i>д-р Борис Стоянов, историк 1945 г. Изгубеният мир</i>	285
--	-----

<i>Борис Михайлов, член на Комисията по досиетата Активни мероприятия на тайните служби на комунистическия режим</i>	320
--	-----

<i>Владимир Станев, историк Партизаните и социалният асансьор</i>	330
---	-----

<i>Петър Игнатиев, финансов анализатор Банковите кризи в България през последните 30 години</i>	370
---	-----

<i>Проф. Ромео Поплиев, театровед Цензурана в тоталитарна България, или режимът на забраняване-позволяване</i>	390
--	-----

<i>Зоя Андонова, д-р по философия Масонство и комунизъм</i>	401
---	-----

ОТКРИВАНЕ

Антон Тодоров, политолог:

Добър ден на всички,

Благодаря Ви за това, че сте тук. Искам да кажа, че днес е една знаменателна дата – 30 години от падането на Берлинската стена. А утре е 10 ноември – краят на тоталитарния режим. Обективността изисква да кажа, че не са малко анализаторите, които смятат, че 10 ноември 1989 г. е началото на един преходен период, през който комунизът не си отива, а продължава да мимикира под различни форми до 1997 г. и подобно разбиране не е лишено от основания. В част от днешните доклади ще се запознаете с доказателства за това. Но, така или иначе, формално приемаме, че тоталитарният режим в България пада на 10 ноември 1989 г. Темата на днешната конференция „30 години от падането на тоталитарния режим – коя България „загубихме“ е свързана с един общ поглед върху целия период от 9 септември 1944 до 10 ноември 1989 г. В така поставената тема има и известна игра на думи, защото много хора, основно носталгиците по онова време, често казват, че сме загубили една Аркадия, загубили сме според тях една държава, в която се е живеело спокойно, имало е реки от мед и масло, България била първа по производство на електрокари и мотокари, но забравят да споменат за крайно ниското качество и неефективен износ – не само на тези изделия, но и на много други. В своите мемоари „Подир изгубеното време“ Павел Писарев описва следния пример – през 60-те години той е във Франция като дипломатически служител в посолството на НРБ там. Отива при един френски търговец, който купува от България големи количества доматено пюре, за да пише текст за българо-френската търговия. „Гледам – завод за мебели“, пише в спомените си Писарев. Когато ги питат какво печелят от българското доматено пюре, те започват да се смеят и му отговарят: „Хвърляме го в реката – купуваме го заради дървените бъчонки, те са от дъб, дървото от тях преработваме на талашит, не виждате ли, че сме производители на мебели.“¹ Ето тази България „загубихме“ на

¹ Писарев, П., Подир изгубеното време. Спомени”, С., 2011, Жанет 45, стр. 231–232

²⁸⁴ ното управление, финансовите и образователните институции, бизнеса, както и в ръководството на въоръжените сили. Немалка част от тях продължиха да работят в новите служби за сигурност на страната, включително на ръководни позиции. В днешно време някои от тях са заменени от техните синове и роднини. Това задържа адекватното реформиране на службите за сигурност за противопоставяне на съвременните рискове и заплахи, пред които е изправена страната ни, като член на НАТО и ЕС.

Влиянието на бившите служители на тоталитарните служби за сигурност у нас оказа силно негативно влияние и в сектора на националната сигурност и отбрана. Настоящите служби за сигурност и правозащитните органи допускат неприемливо руско влияние в страната и не реагират адекватно на руските хибридни заплахи срещу националната ни сигурност.

В заключение следва да се подчертава, че остатъчното влияние на стереотипите от времето на Варшавския договор, продължава да е пречка за бързото модернизиране на отбранителните способности на страната и превъръщането ѝ в напълно надежден и активен член на Алианса, способен да участва без ограничения в основните съюзни мисии и операции и най-вече в операции по колективната отбрана на държавите от НАТО. Липсата на политическа воля и решителност да се прекрати по-бързо със зависимостта от Русия в поддържането на технологично останалите основни оръжейни системи на армията и заменянето им със съвременни западни образци, ще задържа модернизацията и превъръжаването на БА и ще вреди на националния интерес на страната, като съюзна държава от НАТО. Пропуснати бяха много възможности въоръжените ни сили да бъдат развити и технологично обновени в рамките на 10 години след приемането на страната ни в Алианса.

1945 г. Изгубеният мир

САЩ и СССР от сътрудничество
към противопоставяне

д-р Борис Стоянов

историк

ANNUS MIRABILIS – така някои от съвременниците наричат 1989 г. Определение, което пълнокръвно изразява удивлението и радостта от неочеквания и бърз крах на комунистическата система в Източна Европа. Тридесет години по-късно документите разкриват една друга перспектива – строгата, всържаща страх и изглеждаща непоклатима тоталитарна система всъщност от години се е разпадала отвътре под тежестта на своята непригодност. В този смисъл събитията от 1989 г. вече се оценяват не като сензация, а като естествен и логичен завършък на човеконенавистния експеримент на съветския комунизъм. Независимо от яснотата, с която днес разполагаме, скоростта на сгромолязване на източноевропейските режими като блокчета от зле подредено домино продължава да учудва. Една от кулминационните точки в процеса настъпва на 9 и 10 ноември 1989 г. Анатоли Черняев, близък съветник на последния съветски вожд Михаил Горбачов, записва в дневника си „Берлинската стена падна. Приключи една цяла ера в историята на социалистическата система. След ПОРП и УСРП Хоникер също си тръгна. Днес получихме съобщение за „пенсионирането“ на Дън Сяопин в Китай и Тодор Живков. Все още се държат нашите „най-добри приятели“ Кастро в Куба, Чаушеску и Ким Ир Сен. Най-важна обаче е ГДР, Берлинската стена... Това е краят на Ялта..., на Стalinовото наследство и на „победата над хитлеристка Германия“... Това е, което Горбачов направи.“¹ Сред многощото неща, които ни казват, тези думи недвусмислено препра-

¹ Черняев, А. Совместный исход: Дневник двух эпох, 1972–1991 гг. (РОССПЭН, 2008), стр. 381.

щат към отправната точка на злощастното ограждане и изолиране на Източна Европа, което през следващия близо половин век променя съдбата на десетки милиони хора и отклонява народите ѝ от естествения им път на развитие.

В краткия, но драматичен период между 1945 и 1947 г., Европа и светът заживяват с идеята за разделението и опасността от избухване на нов глобален конфликт. Настъпилата бърза трансформацията в отношенията между съюзниците прави невъзможно иначе искрено желаното от изтерзаните от Втората световна война народи пренасяне на военновременното сътрудничество в мирно време. Разминаването между надеждите и целите, между очакванията и реалностите в една спирала на нарастващо напрежение срива единството на антихитлеристкия съюз. Като се има предвид относително слабата му спойка-принудата, тя лесно се разгръща след победата над общите врагове, подхранва от сподавените до този момент взаимни подозрения, съмнения и обвинения.

Погълнати от разрастващата се атмосфера на недоверие и страх годините непосредствено след края на войната са лабиринт от събития и решения, победи и провали. Обикновено интересът е съсредоточен върху случилото се през 1946 и 1947 г. 1946 г. се свързва с речта на Чърчил за спускането на Желязната завеса и тази на държавния секретар Бърнс за оставането на американските войски на немска територия, с публичните изяви на Сталин, в които той коментира състоянието и перспективите пред международните отношения, с „Дългата телеграма“ на Кенън и своеобразния ѝ отговор-преработения доклад на Новиков. Все свидетелства, че пропастта между Източна и Запада непреодолимо се разширява. Доколкото все още съществуват известни колебания и конфронтационният курс не е официално поет от нито една от водещите сили, то следващата 1947 г. не остава съмнения относно пълното разпадане на единството на великите-победителки. Оповестяването на доктрината „Труман“ и плана „Маршал“, създаването на Коминформбюро и обявяването на плана „Молотов“ сигнализират началото на Студената война. Без да е даден един изстрел, без да е извършена една въоръжена провокация, без дори да са прекратени дипломатически отношения светът неусетно се озовава в третия глобален конфликт за последните три десетилетия. На този фон случилото се през 1945 г. се губи в клишираната и твърде обща представа за края на войната и началото на следвоенния период. Наричана „Нулев час“, тя най-често е свързвана с конференциите на тримата големи в Ялта и Потсдам, с победи-

те над Германия и Япония, с учредяването на ООН и появата на ядреното оръжие. Общото внушение е за година на продължаващо единодействие, доминирана от желанието за съхраняване и задълбочаване на сътрудничеството между съюзниците. В действителност вътрешната ѝ динамика е не по-малка и драматична от тази на 1946 или 1947 г. Сред евфорията от победата тя изостря противоречията между САЩ и Великобритания от една страна и СССР, от друга. Заложени са подводните камъни, които водят до загубата на мира и преминаването от гореща към студена война. На полето на дипломацията са очертани новите фронтови линии и се оформят първите региони на глобалното съперничество между комунистическата система и свободния свят: Германия, Източна Европа, Близкия и Далечния Изток. Разделението става все по-зле прикрито. Именно към началото на този процес отвежда настоящата статия. Нейна цел е да представи грубото неизпълнение от Сталин и Съветския съюз на поетите обещания и отказа им от следване на общите принципи, договорени в хода на войната. Доколкото бъдещето на света вече зависи от новите му господари – Съединените щати и Съветската империя, вниманието естествено се съсредоточава върху провокационната политика на Кремъл с нейния главен идеолог – Сталин и безкомпромисния и твърд отговор, който тя провокира в администрацията на президента Хари Труман. Заедно те правят първите решителни стъпки към заместване на взаимодействието с конфронтацията. Без все още да отхвърлят привързаността си към победилия съюз през втората половина на 1945 г. лидерите в Москва и Вашингтон набелязват по-твърд и безкомпромисен курс в отношенията помежду си.

Разпадането на антихитлеристката коалиция има решаващо значение за хода на човешката история. За броени месеци най-могъщият съюз безславно потъва в миналото, неизпълнил едно от главните си предназначения да изгради справедлив и траен мир след края на Втората световна война. Така за втори път само в рамките на четвърт век победителите печелят войната, но губят мира. Без да го планират с взетите, но и с невзетите решения, с действията, но и с бездействията си, те постепенно и неизменно въвличат света в нов глобален конфликт. Както пише историкът Войтех Мастни, „настъпващата Студена война бе както нежелана и неочеквана, така и предопределена“.¹ Връщайки се към слу-

¹ Mastny, V. The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years. (Oxford University Press, 1998), p. 23.

288 чилото се през 1945 г., не са малко историците, които виждат причината за този развой на събитията в идеологическата несъвместимост между СССР и западните му съюзници. Сред тях се откроява фигурата на Джон Гадис, но и на по-малко известни автори като Доналд Дейвис и Южен Трани. Те обръщат особено внимание на идейното противопоставяне на създадената от Ленин борешвишка диктатура и Уилсъновия либерален идеализъм и дори са склонни да отнасят началото на Студената война още през 1917 г. За тях идеологията определя двата полюса и в много голяма степен ръководи съветската външна политика. Тя задава рамка и стереотипи, в които всички дипломатически служители трябва задължително да впишат своята работа.¹

С времето обаче все по-често задаван става въпросът доколко съветското и американското ръководства се придържат стриктно към постулатите на идеологията и в каква степен допускат творческото им интерпретиране? Тук Джейфри Робъртс изтъква значението на импровизацията, която има своя съществен принос в прокарването на политиката на сфери на влияние от съветската страна. Според него в своята следвоенна политика Кремъл се ръководи не само от внимателно пресмятане на нуждите на сигурността и възможностите на мощта и дипломацията. Изправен пред нови обстоятелства, Съветският съюз прибягва до „съществен елемент на импровизация... като отговор на действията на останалите играчи в международните отношения“.²

Други изследователи поставят акцента върху геополитическите предпоставки и същност на прехода от сътрудничество към конфронтация между САЩ и СССР. Така например за Хенри Кисинджър през 1945 г. се създава опасен геополитически вакуум, които изостря отношенията между съюзниците. Той е свързан с разрушения в резултат от победата над Германия и съюзниците ѝ баланс на силите и липсата на всеобхватен мирен договор, който победителите да предложат на победените.³ С подкрепата на до-

кументите Марк Креймър дава допълнителни основания в полза на тезата за по-скоро прагматичен и геополитически подход, отколкото отношения и поведение, положени изцяло на идеологическа основа. Той пише, че правителствата на великите сили са изправени пред конкретни проблеми и търсят практически начини за защита на националните интереси. Те поверьват еднотипни задачи на своите сътрудници, поради което се сблъскват със сходни предложения и решения, в основата на които стои отчитането на собствените и чуждите силови и дипломатически позиции. С други думи материалният интерес често засенчва идеологическите формулировки и предразсъдъци.¹ В подкрепа на подобни съждения е изследването на Норман Наймарк. Според него съветските подход и политика към Германия след 1945 г. едва ли имаха да бъдат по-различни в отсъствието на комунистическото учение.²

Постепенно се утвърждава мнението, че лидерите в средата на XX в. се ръководят от императивите на сигурността. Силянио Понс отбелязва, че съветският експанзионизъм е продукт на „стратегическия контекст, в който доминират приоритетите на съветската сигурност“, а Малвин Лефлер го допълва „съветското ръководство бе загрижено много повече за сигурността (на страната), отколкото за революцията“. И продължава, че повече от всяка защитата на съветското отечество е първостепенна цел на Сталин. Световната революция е диалектически процес, към който той „заявява своята идеологическа привързаност“, но за него „революцията е нужна дотолкова, доколкото му помага да се отърве от враговете по границата на Съветския съюз“³.

Има автори, които твърдят, че колкото и парадоксално да звучи идеологическият и геополитическият подходи могат да бъдат съчетани. Сред тях са Владислав Зубок и Константин Плешаков, които находчиво въвеждат израза „революционно-имперска па-

¹ Kramer, M. „Ideology and the Cold War“, In: *Review of International Studies*, 1999, 25, p. 575.

² Naimark, N. M. *The Russians In Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. (The Belknap Press of Harvard University, 1995).

³ Pons, S. „In the Aftermath of the Age of Wars: The Impact of World War II on Soviet Security Policy“ In: Pons, S. and A. Romano (eds) *Russia in the Age of Wars, 1914–1945*. (Fondazione Giacomo Feltrinelli, 2000), p. 305; Leffler, M. P. *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War*. (Hill and Wang Publ., 2007), pp. 27, 28.

¹ Gaddis, J.L. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. (Oxford University Press, 1997); Davis, D. and E. Trani. *The First Cold War: The Legacy of Woodrow Wilson in US – Soviet Relations*. (University of Missouri Press, 2002).

² Roberts, G. „Ideology, calculation, and improvisation: spheres of influence and Soviet foreign policy, 1939–1945“ In: *Review of International Studies*, 1999, 25, p. 656.

³ Кисинджър, Х. Дипломацията. (ИК „Труда“, 1997), стр. 369, 370.

радигма". Началото ѝ те отвеждат към Ленин, но в завършения си вид тя е творение именно на Сталин. Нему победата през 1945 г. предостави историческия шанс да осъществи съветския експанзионизъм като продължение на руската имперска традиция, подсилена с марксисткия глобализъм.¹ Тази парадигма в много голяма степен отразява Стalinовото мислене и действия в неговия свят на капиталистически противоборства и социалистически империализъм. Робърт Далек пък вижда първоизточника на Стalinовото поведение в неразбирателството и недоверието между съюзниците, което се изостря през 1945 г. Според него Stalin не може да приеме, че „що се отнася до следвоенното сътрудничество „неговите съюзници имат предвид точно това, което и казват“. Тъй като той не си представя света без конфликт, следвоенният период „няма да бъде време на продължаващо сътрудничество със Запада, а на подновена борба между капитализма и социализма“. Ето защо още преди края на Втората световна война диктаторът „се подготвя да посрещне предизвикателствата като се възползва от всички преимущества, които войната му предоставя“.²

При все, че не е лесно да се ориентираме и да разгадаем начина на мислене на Stalin, Владислав Zubok е категоричен, че факторът Stalin има решаващо значение. Според него диктаторът подхожда тактически към запазването на Великия съюз с Америка и Великобритания, докато „изстиска възможно повече от временните си капиталистически партньори“. Изпитващ дълбоко недоверие към тях и убеден в триумфа на социализма, той с лекота престъпва договорените граници. Като се опира на своя външнополитически опит, на експанзионистично настроените приближени, на шовинистичните уклони на бюрокрацията, както и на различни революционни и националистически движения извън СССР, които ловко контролира и манипулира, с действиета си вождът разрушава международното разбирателство още през 1945 г. и проправя пътя към Студената война.³

Едва ли в науката ще се стигне до едно виждане за провала на мирновременното сътрудничество между военновременни-

те съюзници. Едва ли такова е възможно предвид сложността и многоаспектността на проблема. Загубеният мир лесно може да се обясни през призмата на идеологическия конфликт. Несъвместимостта на съветския марксистко-ленински възглед за света и човека и глобалния мироглед на либералната демокрация и отворените общества е съществена предпоставка за разпада на единството на Източна и Запада. Самата Студена война до края остава преди всичко сблъсък на идеи и концепции, което е валидно не само за Съветския съюз. Съединените щати също разглеждат себе си като изключителна и призвана свише сила – апостол на демокрацията и самоопределението, защитник на свободата и правото. Подобно на Москва, Вашингтон отстоява след 1945 г. своето разбиране за световен порядък и се стреми да ограничи и унищожи конкурентния модел с всички налични средства. От друга страна обаче, разкриването в последните десетилетия на огромни документални масиви позволява разширяване на интерпретационното поле. Преминаването от взаимодействие срещу общите врагове към противопоставяне между доскорошните съюзници подготвя почвата за появата на специфична система на международни отношения. Макар силно оцветена идеологически, още през 1945 г. става ясно, че тя няма да предложи радиално съкъсване с традициите на общайна политика от позиция на силата от XIX и началото на XX в. Така освен идеологическо съперничество, зараждащият се конфликт носи белезите на геополитическо противопоставяне. Както Съединените щати, така и Съветският съюз отстояват противоположните си национални интереси. След 1945 г. техните лидери се стремят да постигнат възможно най-висока степен на външнополитическа сигурност и да използват максимално геополитическите предимства на победата във войната. Президентът Труман отдавна вече не е схващан като фанатичен противник на комунизма, който едва влязъл в Овалния кабинет започва да разрушава единството на съюзниците. Първите месеци от неговия мандат са белязани от разбирането и надеждата за продължаване на съвместната работа със Съветите. Едва в самия край на 1945 г. след като се сблъскува с упоритото им и безкомпромисно поведение, той предприема курс на решително противопоставяне на комунизма. Макар воден от съвсем различни подбуди, първоначално съветският диктатор също се стреми към продължаване на сътрудничеството. Така образът му единствено на бордовишки вожд започва да се обогатява. Той действа много повече като руски цар, целящ разширя-

¹ Zubok, Vl. and C. Pleshakov. Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev. (Harvard University Press, 1996), pp. 4–7.

² Dallek, R. The Lost Peace: Leadership in a Time of Horror and Hope (Harper, 2010), p. 66.

³ Зубок, Вл. Провалената империя: Съветският съюз от Stalin до Горбачов. (ИК „Емас“, 2016), стр. 31–32, 60, 65.

ване на границите на своята империя и подобряване на нейната защита. Поучен от опита на миналото, Сталин проявява особена чувствителност към силовите баланси, към geopolитическите интереси и на всяка цена се стреми да прикрие уязвимостта си. А това го кара месеци преди Труман – още в средата на 1945 г., да смени радикално отношението си към Вашингтон.

Защо мнозинството съвременни историци поверяват именно на Сталин главната роля в ключовия за съвремието ни преходен епизод? Отговорът ёдва ли се крие само в любопитството към личността на бруталния диктатор с характерните за него агресия, недоверие и параноя. Защото с колкото повече документи те разполагат, толкова по-трудно става разгадаването на Сталиновия начин на мислене. Неговите често недоизказани мисли или противоречачи си изявления правят невъзможно очертаването на стратегически план на действие. Съзнателно диктаторът си запазва огромно пространство за маневриране, което му позволява да не постъпва според догмите, а съобразно изискванията на момента. Политическата гъвкавост се проявява още през 1945 г. с неизпълнение на договореностите по отношение на Източна Европа, с които СССР се ангажира в хода на Втората световна война. Оправданието, че тя е продиктувана от появата на атомното оръжие и отказа на САЩ да подпомогнат възстановяването на разрушената съветска страна не е задоволително. Сталин използва промяната в равновесието на силите само като повод за предприемането на по-твърд и агресивен курс. В действителност още в хода на военните действия той дава редица сигнали, че след очертаващата се победа няма да остане верен на обещанията си към съюзниците и ще използва преимуществата, които походът на Червената армия към сърцето на Стария свят му предоставя. Ако има една ясна нишка в неговата външнополитическа стратегия, то това е стремежът да осигури съветска сфера на влияние в Европа. Това е крайъгълния камък на съветския експанзионизъм и е засвидетелстван още в договорката с Хитлер от 23 август 1939 г. Впоследствие е ясно заявен на Чърчил и Труман още през 1941–1942 г., но очевидно подценен от тях. Ако има един ясен начин на действие, то това е желанието му да не се подава на външен натиск, но и да не допусне Съветският съюз да бъде обвиняван за края на Антихитлеристката коалиция. И тук моделът вече е добре познат и отвежда към лятото на 1939 г. Тогава Сталин добре разбира, че преговорите с британци и французи няма да му донесат търсената geopolитическа изгода, но изрично инструктира своя

нов външен министър Вячеслав Молотов да не допуска вината за техния провал да бъде преписана на Съветите. Същият подход Кремълският вожд прилага и след 1945 г., което обаче не може да прикрие ключовата му роля за прекратяване на сътрудничество с демократичния свят.

За Сталин и съветското ръководство 1945 г. е своеобразно завръщане към 1939 г. Но с две съществени разлики. Първата е в несравнимото самочувствие и амбиции на господаря в Кремъл. Първата световна война разрушава Романовата империя, но Stalinovият съюз оцелява във Втората. Лениновата стратегия за износ на революция в Европа се проваля, но Stalinovата политика на силата е geopolитически апогей на съветската система, която вече пуска корени в Източна Европа. Втората е в паралелния процес на изостряне на чувството за несигурност. То дори е по-голямо от това през 1939 г. Така с риск да провокира нов конфликт, вождът се стреми да запази наградата, която силен вярва, че му принадлежи и да подготви Съветите и техните сателити за нов сблъсък с капитализма.

С наблизаването на края на Втората световна война всеобщо е очакването, че сътрудничеството на победителите ще се пренесе в мирно време. На една от вечерите на конференцията в Ялта, в една по-скоро сърдечна обстановка, Сталин произнася вълнуващ тост. Той приветства съществуващия съюз, който „не трябва да губи... своята близост, свободната размяна на възгледи“ и, макар да очаква определени трудности предвид разнопосочността на целите на трите сили, остава уверен, че ще премине проверката на времето и „...нашите отношения в мира ще останат така близки, както и във войната“.¹ Старите вражди, особено острите думи на Чърчил по адрес на Сталин от 30-те години, изглеждат забравени, дори простени. Днес добре знаем, че в Ялта, както и на всяка друга от десетките двустранни и многострани конференции и срещи по време на войната, разногласията между съюзниците не са малко. Но подобно на всеки военновременен съюз те остават на заден план. Поне докато съвместната борба за съкрушаване на противника продължава. Съзнателно всеки един от участниците се стреми да демонстрира готовност за компромис и близко разбирателство с останалите. През XX в. благодарение на пропаган-

¹ Tripartite Dinner Meeting, February 8, 1945. FRUS The Conferences at Malta and Yalta, p. 798.

дата хармонията в отношенията се възпроизвежда многократно в медиите и обществата са спокойни, че нищо не може да застане на пътя на тяхната международна солидарност и решимост за победа. Малцина през 1945 г. си спомнят за образа на Сталин от политическите карикатури по повод на съветско-нацисткия пакт от 23 август 1939 г. За повечето това е благият „чичо Джо“ стоящ редом до президента Франклайн Рузвелт и премиера Уинстън Чърчил. С други думи създава се илюзорна представа за трайно сътрудничество, която напълно съвпада с очакванията и надеждите на милиони хора. Тя е допълнително подхранвана от жестовете, думите и поведението на лидерите на силите от Антихитлерската коалиция.

Без съмнение Сталин се нуждае от съюзниците както във войната, така и след нея. Още при първата им среща през 1942 г. съветският външен министър Молотов заявява на президента Рузвелт: „В бъдеще ще бъде невъзможно да поддържаме мира без Великобритания, САЩ и СССР да създадем обща военна сила, способна да предотвратява избухването на война.“¹ Думите са изрично послание на Сталин. Германското нахлуване в СССР година по-рано води до колосални човешки и материални загуби. Първоначално те се изчисляват на 7 млн. убити и 679 млрд. рубли, но в перестроечните времена цифрите са актуализирани до 27 млн. загинали и 2,6 трилиона рубли.² Тежките последици го задължават да търси мир и продължаване на западната икономическа помощ. Освен че му се налага спешно да възстанови разрушената империя, диктаторът трябва да запази добрия тон и доброто дипломатическо сътрудничество. Положено на равноправна основа то е надеждна гаранция срещу нова съветска изолация, подобна на тази след Първата световна война. Отразявайки неговото мислене, всички по-важни планове за следвоенното устройство, изгответи под ръководството на водещи съветски дипломати като Максим Литвинов, Иван Майски и Андрей Громико, предвиждат в различни нюанси запазване на съюзническите отношения между трите сили-победителки. Те извеждат на преден план императивите на сигурността за сметка на революционните призиви и амбиции и нуждите от външна финансова

помощ. Предвид това действията по разширяване на съветското влияние трябва да бъдат извършвани внимателно като се избягват конфликти с Великобритания и САЩ.¹ Дори традиционно подозрителният и скептичен Сталин този път е убеден, че няма да загуби разбирането на Вашингтон и Лондон, на които се налага и да се съобразяват с едно вече по-благосклонно към Съветите обществено мнение. След като видимо деидеологизира подхода си към тях и не пропуска повод да подчертава важността на съюзническото единство, диктаторът очаква, че доверието към него ще се запази. От друга страна той вярва, че САЩ не са войнствен антисъветски полюс и за да избегнат нова депресия се нуждаят от мащабен износ на стоки и капитали, за които съветският пазар удобно ще отвори врати, а за да са сигурни в запазването на ролята си в Европа, с британците ще договори разделенето ѝ на сфери на влияние. Най-сетне, общата победа ги обрива да споделят дълго време общия интерес да контролират и ограничават възраждането на Германия и Япония.

Със сигурност зависимостта от благоразположението на западните демокрации и американските долари не е по вкуса на Сталин, но на този етап той не може да рискува с първи ход към една нова гореща или студена конфронтация.² Кремълският вожд добре разбира, че с оредялата си и изтощена армия Съветският съюз няма ресурс за подновяване на военни действия и преодоляване на американския ядрен монопол. Съветското общество, изтерзано от ужасите и страданията на войната, също не иска нов сблъсък. Показателно е, че в първите месеци на мира в страната открито и често се задава въпросът: „Съединените щати ще ни помогат ли и след войната?“³ А дали САЩ наистина са готови да помогат? Съдейки по поведението и мисленето на президента Рузвелт, отговорът несъмнено е положителен.

В Съединените щати ценят разбирателство със СССР и търсят начин то да продължи в мирно време. Стратегическата линия,

¹ Pechatnov, Vladimir O. The Big Three after WWII. New Documents on Soviet Thinking about post-war Relations with USA and Great Britain. Cold War International History Project: Working Paper №13 (Woodrow Wilson International Center, 1995), p. 4.

² Roberts, G. „Stalin and Soviet Foreign Policy“. In: Leffler, M. P. and D. S. Painter (eds.) Origins of the Cold War: An International History. 2nd ed. (Routledge, 2005), p. 42–57.

³ Зубок, Вл., цит. съч., стр. 26

¹ Rzheshevsky, O. A. War and Diplomacy: The Making of the Grand Alliance: Documents from Stalin's Archives. (Harwood Academic Publishers, 1996), p. 204.

² Зубок, Вл., цит. съч., стр. 11–12.

²⁹⁶ наложена от администрацията на Рузвелт, изисква оказване на помощ, запазване на добрите отношения и третиране на Съветите като равноправен партньор. Тази политика следва либералните Уилсънови принципи, които отричат равновесието на силите, зоните на влияние и колониалното господство. Подкрепен от държавния секретар Кордел Хъл, президентът желае да постигне международна хармония, основана на общност на идеи и интереси, на взаимно уважение и доброжелателство. Поучен от опита на междувоенния период, не след дълго той добавя гаранции за съхраняването на този ред. Неговата концепция за Четиридесетата полицаи цели да подсилни колективната сигурност и да увери СССР, че има своето заслужено място в новия световен ред. Не случайно Молотов е сред първите чужденци, които Рузвелт запознава с идеята си. Хари Хопкинс пише до Уинстън Чърчил, че през май 1942 г. президентът „е говорил с Молотов за система, която ще позволи само на великите сили: Великобритания, Съединените щати, Съветския съюз, а може би и на Китай, да разполагат с оръжия. Тези „полицаи“ ще си взаимодействват в защита на мира“.¹ По време на частната си среща със Сталин в Техеран на 1 декември 1943 г. той доразвива концепцията си пред съветския диктатор.²

Американският президент се стреми да не остави и следа от съмнение у своя ценен съюзник, че търси разбирателство и сътрудничество; че не възнамерява да използва военния и стопански потенциал на своята страна срещу Съветите като ги принуждава да направят повече отстъпки; че не е част от съюз с Лондон срещу Москва; и в крайна сметка да спечели доверието на Сталин. Всъщност, Рузвелт предлага алтернатива на британската политика на сфери на влияние и баланс на силите. Без да осъзнава, че това именно е стратегията, която предпочитат в Кремъл, президентът залага всичко на добрите лични отношения с диктатора. В частни и публични изявления той с нескрито задовоалство отбелязва, че в Техеран „Ледът беше разчулен и ние си говорихме като мъже и братя“ и че „... с маршал Сталин ние „си паснахме“. Той е човек, съчетаващ огромна непреклонна решимост със

здрав добронамерен хумор...; вярвам още, че и за в бъдеще ще се разбирам много добре с него и с руския народ.“¹

От есента на 1944 г. във Вашингтон нараства опозицията срещу безkritичното отношение на президента към СССР. Висши дипломати като Уилям Булит и Аверил Хариман, както и военно-морският министър Джеймс Форестал и ген. Джордж Патън настояват за по-балансиран подход и силен политически натиск върху Кремъл за отказ от съветизация на Източна Европа.² Посланикът в Москва Хариман пише обезпокоителен доклад до държавния секретар, в който предупреждава, че Съветите „не ценят установените с Великобритания и нас отношения“ и няма да направят компромис с „основни принципи, които те смятат за съществени за съветската сигурност и интереси“. Те извършват „варварска инвазия в Европа“ и налагат своята политическа система с тайна полиция, цензора и т.н.³ Тези гласове обаче остават в малцинство, а подкрепата на огромното мнозинство американци дава основание на президента да смята, че политиката му е правилна. В началото на 1942 г. сп. „Форчън“ публикува социологическо изследване, в което 43% от запитаните отговарят, че САЩ трябва да работят и помагат на Русия, а 41% я разглеждат като равноправен партньор. Точно три години по-късно същото издание провежда проучване относно бъдещето на отношенията между Москва и Вашингтон, при което само една пета от американците очакват влошаването им.⁴

Разчитайки на личните отношения и правотата на Уилсъновата политика на колективна сигурност, Рузвелт е готов да загърби геополитическите реалности. Той не спира да говори за принципи, да отказва договаряне на следвоенния ред преди

¹ Perkins, Fr. The Roosevelt I knew. Viking, 1946, p. 85. Roosevelt's Christmas Eve Fireside Chat, December 23, 1943. In: The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1943 Volume: The Tide Turns. (Harper and Brothers, 1950), p. 558.

² Печатнов, В. О. От съюза к вражде (советско-американские отношения в 1945–1946 гг. В: Чубарьян, А. О. и Н. И. Егорова (ред.) Холодная война, 1945–1963 гг. Историческая перспектива. (Олма Прес, 2003), стр. 25.

³ The Ambassador in the Soviet Union to the Secretary of State, April 20, 1944. FRUS 1944, Europe, p. 862.

⁴ Levering, R. B. American Opinion and the Russian Alliance, 1939–1945. (North Carolina University Press, 1976), p. 60. Strunk, M. Public Opinion 1935–1946. (Princeton University Press, 1951), p. 962.

¹ Message to Churchill, June 1, 1942. In: Kimball, Warren F. (ed.) Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence. Vol. 1 Alliance Emerging, October 1933 – November 1942. (Princeton University Press, 1984), p. 502.

² Bohlen minutes, Stalin-FDR, December 1, 1943. FRUS 1943, The Conferences at Cairo and Teheran, p. 594.

окончателната победа и да прави жестове към Москва. На Ялтската конференция, на която иначе добре разбира лимита на своите действия по отношение на Полша, той приема териториалните претенции на СССР в Далечния изток и говори за Сталин като за „християнски джентълмен“.¹ Цената на отстъпките не е само включването на Съветите във войната срещу Япония, нещо към което военното ръководство го подтиква, и дългосрочното възпиране на германския ревизионизъм. Неговата политика неавусмислено преследва стратегически цели: да опитоми войнствения комунизъм, да направи от Съветския съюз предвидима сила и деен съучастник в разумните усилия за създаване на нов по-хармоничен свет чрез ООН. Според Рузвелт продължаването на сътрудничеството със Съветите в тези рамки предоставя единствените надеждни и трайни гаранции за избягване на трета световна война, създаване на стабилен международен политически ред и ограничаване разрастването на комунизма. От една страна той иска да остави колкото се може по-малко проблеми за следващите поколения, а от друга – вярва, че само така светът ще работи по-добре за Съединените щати. Свободната и многостранна търговия ще процъфтява и ще гарантира пазар за американската продукция. Новите глобални институции – МВФ и Международната банка за възстановяване и развитие, ще съблюдават финансовата стабилност, обвързвайки останалите значими валути с американския долар.

Бъдещето на следвоенна Европа е първия тест за това дали и до каква степен разбирателството и сътрудничеството са възможни. Така през зимата на 1945 г. в Ялта Рузвелт, Сталин и Чърчил показват завидно единомислие по отношение политическия ред в страните от освободена Европа: „Установяването на ред в Европа и на ново устройство... трябва да бъдат постигнати по начин, който да позволи на освободените народи... да създадат демократични институции по свой собствен избор... Трите съюзни правителства съвместно ще помагат на народите... възможно най-скоро да установят по пътя на свободните избори правителства, съответстващи на волята на народа.“²

¹ Dallek, R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945. (Oxford University Press, 1979), p. 521.

² „Yalta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe.“ February 11, 1945, History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116176>

През април 1945 г. е направен друг важен политически акт насочен към запазване на военновременния съюз и бъдещо тясно глобално сътрудничество. В Сан Франциско е учредена Организацията на обединените нации. За последния четвърт век това е втория опит за замяна на политиката на баланс на силите с принципа на колективна сигурност и съвместно опазване на мира под егидата на победителите. За разлика от предшественика си – Обществото на народите, ООН обещава да бъде по-ефективен и надежден механизъм, тъй като отразява фактическия ангажимент както на САЩ, така и на СССР към предотвратяването на нови войни.

В същото време в лагера на великите победителки нараства притеснението относно запазването на съюзническите отношения след тоталната победа. Както и намеква Сталин в Ялта, все по-често желанието за сътрудничество се разминава с противостоящите цели на страните. На неофициално равнище нещата започват да изглеждат по-различни. Интересен е начинът, по който Сталин си представя развоя на събитията в дългосрочен план. Следващата изводка от документи ясно посочва смесицата от геополитическите и идеологическите му съображения, към което се добавя характерната за диктаторите непредвидимост. Още през 1944 г. в присъщия си брутalen стил Stalin заявява на югославския комунист Милован Джилас: „Тази война не е като в миналото. Който окупира територия, налага и своята обществена система. Всеки налага системата си, докъдето успее да стигне армията му. Друг начин няма.“¹ През януари 1945 г. той е дори по-откровен на среща с българските и югославски комунисти. В описаната от Георги Димитров задушевна атмосфера сред множество тостове и в присъствието на водещи фигури от Политбюро като Молотов, Маленков и Берия съветският диктатор споделя: „Кризата на капитализма се прояви в разделението на капиталистите на две фракции – едната фашистка, а другата демократическа. Възникна съюз между нас и демократическата фракция на капиталистите, защото последната бе заинтересована да не допусне господството на Хитлер, тъй като това брутално господство би довело работническата клас до крайности и до сваляне на самия капитализъм. Ние сега сме с едната фракция против другата, но

¹ Djilas, M. Conversations with Stalin. (Harcourt, Brace and World, 1962), p. 114.

300 в бъдеще и срещу тази фракция на капиталистите.¹ А непосредствено след Ялта успокоява външния си министър Молотов с думите: „Не се притеснявай! На по-късен етап сме свободни да направим нещата по нашия начин. В сърцевината на проблема е съотношението на силите.“² Диктаторът остава верен на своето разбиране за политика. Това е в чист смисъл реал-политик, при която интересите и силовите баланси диктуват поведението на държавите и която допуска неизпълнение на вече поети ангажименти. За него Втората световна война не е класически тип идеологически сблъсък. Тя не е революционен поход за тържество на болшевизма, а Велика отечествена война на руския срещу германския народ. Тя е война, победата в която предоставя неочаквани geopolитически предимства. Той добре разбира разликата с Първата световна война. Ако през 1918 г. борбата на Русия прохожда и буквально се бори за оцеляване, то сега вече Съветският съюз е велика държава със запазено място на масата на победителите. Недалновидно би било щансът за успех да бъде пропаднат, заради ограниченията на идеологията. Така през 1943 г. Коминтернът е разпуснат, а революционната марксистко-ленинска реторика е по-рядко използвана. Никой не се съмнява, че призовите за световна революция само ще отблъснат съюзниците и ще попречат за мечтаното от Сталин възстановяване на границите на някогашната руска империя, допълнено от широка зона за сигурност отвъд тях.

Разбира се, идеологията не може да бъде загърбена, нито с лекота да бъдат преодолени недостатъците ѝ. Очевидно е, че Сталин не прави разлика между отделните западни сили – всички те са капиталисти, които са обречени да бъдат съперници на съветската система. Преди това обаче, той очаква възраждане на вътрешните им противоречия и тяхното израждане в тежко и продължително противоборство. Като всеки марксист вождът вярва, че историята е на негова страна. Затова не е необходимо да се конфронтira открыто с демократичните капиталистически сили-победителки. Нужно е само да прояви търпение. Рано или късно те взаимно ще се обезкървят и ще станат лесна плячка за

Съветите. А дотогава? След като може капитализмът да съществува в центъра на Европа, защо и комунизмът да не се разпростира до там...

Приложението на „революционно-имперска парадигма“, която бе посочена по-горе, позволява използването на изненадващ и гъвкав подход от страна на Кремъл както по време на войната, така и след нея. Справедливо е да се отбележи, че от самото начало Сталин не крие истинските си намерения. В критичните за оцеляването на комунистическата държава декемврийски дни на 1941 г. той разговаря с Антъни Идън в Москва за сключване на съюзен договор. Докато британският първи дипломат излага английското (а също така и американско) виждане, че съюзът на антихитлеристките сили трябва да се положи изцяло на принципната основа на подписаната и от Съветския съюз Атлантическа харта, а конкретните проблеми на следвоенния ред да се оставят за след края на конфликта, то Сталин и Молотов безскрупулно се пазарят за земя. В нарушение на т. 1, 2, и 3 от Хартата те изискват от Лондон признаване на границата на СССР от пролетта на 1941 г., т.е. запазване на всички териториални придобивки, получени със съдействието на Хитлер чрез тайния протокол към пакта Рибентроп–Молотов, и в резултат на Зимната война с Финландия, и окупацията на Балтийските държави. Става дума за запазване на части от Финландия, Чехословакия, Полша и Румъния, и за анексиране на Литва, Латвия и Естония. Заедно с това претендират за изграждане на съветски бази в Румъния и Финландия и няма да възразят срещу появата на британски бази в Норвегия и Швеция.¹ През май следващата година при посещението си във Вашингтон Молотов повтаря съветските искания пред американския президент и, макар да запазва гъвкава позиция по въпроса за бъдещето на Полша, ги разширява с претенция за договорно признаване на границата от 1941 г. и бъдещия съветски контрол над Румъния и Финландия.²

¹ Стенографският запис на руски език от съветско-британските разговори, проведени на 16 декември 1941 г. е публикуван в: Ржешевский, О. А. „Визита А. Идена в Москву в декабре 1941 г.: Переговоры с И. В. Сталиным и В. М. Молотовым“, В: Нова и новейшая история, 1994, №2, стр. 85–102.

² Memorandum of Conversation, by the Under Secretary of State, June 1, 1942. FRUS 1942, Europe, p. 584.

¹ Димитров, Георги. Дневник: 9 март 1933–6 февруари 1949 г. (Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), стр. 464.

² Pechatnov, Vl. O. and C. E. Edmondson, „The Russian Perspective“. In: Ralph B. Levering et al., Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives. (Rowman and Littlefield, 2002), p.98.

До лятото на 1944 г. първоначалната задача – възстановяване на загубите от geopolитическата катастрофа от 1941 г., е разрешена. Успехите на бойното поле дават самочувствие и увереност на кремълските лидери и към края на конфликта списъкът им е разширен. В него вече влизат: контрол над Германия и извлечане в максимален размер на германски военни репарации, контрол над съседните източноевропейски страни и над Проливите, изменение на границата с Иран.

Сталин не търси основание за нарасналите си претенции в Лениновото учение и в идеята за световна пролетарска революция. За него размерът на наградата се измерва с мащаба на понесените от Съветския съюз загуби. Но шумно заявлената морална позиция прикрива действителния стремеж към гарантиране на всеобхватна сигурност. Много правилно Джон Гадис подрежда приоритетите на вожда. Той търси сигурност най-напред за съмия себе си и за своя режим, а след това за страната и за Ленинизма.¹ Точно в този ред, както подобава на циничен и egoистичен диктатор. Още повече че тя е задължителното условие за възраждане на неговото, на режима му, на страната му и на идеологията му могъщество.

С наближаването на края на войната в Лондон опасенията от действията на Москва стават все по-видими. Великобритания има исторически дълъг и често горчив опит в отношенията си с Русия, а Чърчил не престава да е подозрителен спрямо истинските намерения на Сталин. След като злощастната „процентна сделка“ от октомври 1944 г. не премахва неговите страхове, нито пък Ялтенската конференция му дава търсените гаранции през той пише в писмо до Рузвелт: „Съветският съюз се превръща в заплаха за свободния свят. Трябва да бъде създаден нов фронт... този фронт следва да бъде изнесен възможно най-далече на Изток. Преди армиите на демокрацията да се стопят между Източка и Запада, трябва да се постигне споразумение по всички по-важни въпроси в Европа.“ Три месеца по-късно Англичанина излага основните си идеи и в писмо до президента Хари Труман, в което обаче използва нова и оригинална образност. Според него в ход е „огромно нашествие на Московията в централна Европа“. Съветският фронт чертае „Желязна завеса“, зад която „не знаем какво се случва“, но която в скоро време може да достигне Атлантика. И предлага „да се споразумеем с Русия... преди смъртоносно да

сме отслабили армиите си или се оттеглим в окупационните си зони“.¹

Призовът на Чърчил най-сетне е чут във Вашингтон, където през пролетта на 1945 г. се появяват първите по-серииозни съмнения относно искреността на Сталин и нуждата от по-конкретни договорки. Малко преди да почине самият Рузвелт признава: „Сталин наруши всяко едно от обещанията, които даде в Ялта.“² Повод за мъчителната оценка става случващото се в Полша, през която на този етап преминава основната разделителна линия между съюзниците. Неслучайно и наследникът му открито недоволства от развой на събитията в страната. По съвет на Хариман и Форестал на срещата си с Молотов на 23 април в Сан Франциско, Труман настоява Съветският съюз да изпълнява Ялтенските споразумения и да реорганизира полското правителство като допусне в него представители на демократичните среди. Макар да не е отразен в официалните документи, тонът на разговора е скандален. Доказват го спомените на участниците. Според Труман съветският външен министър е възразил, че досега никой не си е позволявал да разговаря с него по такъв начин, на което е получил президентския отговор: „Изпълнявайте договорките и няма да ви се говори така.“³ Молотов пък остава с впечатление за изключително антисъветски настроен държавник.⁴ Все пак официалната версия съдържа изречението: „Президентът заяви, че той желае приятелството на съветското правителство, но на основата на взаимно съблюдаване на договореностите.“⁵ Все пак тази среща се провежда седмица след като Труман заявява пред Конгреса на САЩ, че „най-важното за световния мир в бъдеще време е дългосрочното сътрудничество да продължи“, а победителите да не „употребяват сила в международните отношения,

¹ Цит. по: Westad, Odd A. The Cold War: A World History. (Allen Lane), 2017, p. 62.

² Harriman, A. W. and E. Abel. Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946. (Random House, 1975), p. 444.

³ Truman, H. S. Memoirs, Vol. I: Years of Decisions. (Doubleday and Company Publ., 1955), p. 82.

⁴ Chuev, F. Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. (Ivan R. Dee Publ., 2007), p. 55.

⁵ Record of Conversation, Truman – Molotov, 23 April 1945, FRUS 1945, 5: 258.

¹ Gaddis, J. L. The Cold War. (Allen Lane, 2005), p. 11.

освен когато трябва да се защити правото”.¹ Действително по това време Труман е убеден в ползата от запазване на добрите отношения със Съветския съюз. Въпреки несекващите настоявания за по-безкомпромисно отношение към СССР на Хариман, Форестал и адмирал Лийхи и подобно на своя предшественик, той смята, че може да се споразумее със Сталин при това в американска полза. На посланика в Москва Хариман той заявява: „Разбира се, не можем да очакваме да получим 100% от всичко, което желаем, но... по важните въпроси... трябва да постигнем 85%”.² Както и Рузвелт преди него, Труман също пренебрегва зверствата на Червената армия в Източна и Централна Европа и е доволен от първите си впечатления от Сталин. В писмо до съпругата си той пише: „Харесвам Сталин. Той е директен. Знае какво иска и е готов на компромиси, когато разбере, че не е в състояние да го получи”.³ За разлика от Рузвелт обаче, Труман няма необходимия опит във воденето на войната и управлението на мира, не е изработил свой подход и не разполага с авторитет в очите на съветския вожд. Молотов по-късно си спомня, че в Москва отношението към него от самото начало е крайно подозрително и резервирано: „Рузвелт знаеше как да прикрие отношението си към нас, но Труман – въобще не можеше да стори това”.⁴ Друга по-съществена пречка е, че с наблизаването на края на войната примиряването на американските и съветските цели става все по-трудно. Недоверието, подозрението и противоречията бързо нарастват.

В началото на своя мандат новият президент на Съединените щати не ревизира политическите и икономически приоритети, формулирани от администрацията на Рузвелт – взаимодействие със съюзниците, колективна сигурност, глобална организация и многостранно стопанско сътрудничество. Проблемът, пред който той се изправя, е как практически да съвмести Уилсъновия идеализъм с експанзионистичната политика на Съветския съюз? Отговорът на този въпрос е затруднен от разминаването между

американска и съветската позиции и начина, по който САЩ смятат да използват своите преимущества.

Няма да е пресилено да се каже, че в непосредствения следвлен период светът е еднополюсен. В резултат от войната Америка значително увеличава своята индустрия и подобрява търговските си позиции. Американците вече са произвели 2/3 от всички съюзнически оръжия, БВП на САЩ нараства със 160% и е поне 3 пъти по-голям от съветския, страната произвежда колкото всички останали и държи половината от световните златни и валутни резерви. Като безспорен стопански и финансов лидер тя доминира новите международни икономически институции. И долларът съвсем не е единственото ѝ оръжие. През 1945 г. американската армия наброява около 12 млн. души и разполага с мрежа от прозоceanски бази и с най-важното-монопола над атомното оръжие. Американските войници са разположени далече в Европа и Азия, а флотът контролира световния океан. Вашингтон се радва на множество съюзници и на факта, че либералната демокрация като политическата система, с която той се асоциира, е широко предпочита на съветския бръшевизъм. Съединените щати на практика диктуват положението в четири от петте индустритални региона – Северна Америка, Западна Европа, Британската империя и Япония.¹ Без съмнение става дума за една категорична позиция на сила, която според историците от ревизионистичната школа всява страх в съветското ръководство и го принуждава да вземе адекватни мерки за своето оцеляване в американското обкръжение. Един от най-известните сред тях Уилям А. Уилямс твърди, че през този период на несравним възход САЩ не могат да бъдат принудени от която и да е външна сила да предприемат определен курс. Напротив от Вашингтон се стремят да наложат своята политика на „Отворени врати“ на Москва. С огромното си превъзходство над СССР те на практика поставят Кремъл пред дилемата или да приеме американските условия, или да се изправи срещу американската враждебност и мощ.² Бързото израстване на САЩ като незаобиколим фактор и нарастващата им готовност за активно участие в световните дела наистина поразяват,

¹ Address Before a Joint Session of the Congress, April 16, 1945. Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman, 1945 Volume. (US Government Printing Office, 1961), p. 5.

² Truman, H. S., op. cit., p.72..

³ Ferrell, R. H. Dear Bess: The Letters from Harry to Bess Truman, 1910–1959. (University of Missouri Press, 1998), p. 522.

⁴ Chuev, F., op. cit., p. 51.

¹ Lundestad, G. The United States and Western Europe since 1945: From Empire by Invitation to Transatlantic Drift. (Oxford University Press, 2003), pp. 27–34.

² Williams, W. A. The Tragedy of American Diplomacy. (Delta Books, 1962), pp. 206, 227, 267.

306 но те по никакъв начин не са насочени към унищожаване на така трудно постигнатия и така ценен след ужасите на войната мир.

На сравнително ниска за мащабите на конфликта цена – по-малко от 400 000 жертви и никакви разрушения (с изключение на базата в Пърл Харбър), Съединените щати се сдобиват с безпрецедентни geopolитически предимства, за които не е нужно да търсят признание, както това прави СССР. Те не се стремят да възстановят международния си авторитет и могъщество, защото разполагат с несравнима политическа, военна и стопанска мощ. Техният стремеж към повече сигурност е обусловен от нуждата от съхранение на лидерската позиция и най-вече – убеждаване на политици и обществено мнение в опасностите, които връщането към политиката на изолационизъм крие. Основната външна заплаха е комунистическата идеология. Във Вашингтон са убедени, че Сталин и неговото обкръжение се ръководят изцяло от нея и се стремят да я наложат на своите съседи. Там все още не разбират, че Москва цели по-скоро извлечане на максимални geopolитически ползи и репарации от победените, както и подобряване на нейните преговорни позиции при оформянето на новия световен ред. В действителност и в самата съветска столица далече не всички схващат замисъла на Сталин да прокара съветските национални интереси под булото на марксическата идеология. Независимо от заплахата, на този етап Америка не желае да провокира конфронтация в търсене на абсолютна сигурност. В тази посока са и съветите на военното ръководство. През пролетта и лятото на 1945 г. то предупреждава, че не трябва да се допуска съветска хегемония над цяла Евразия, но и че не следва СССР да бъде сплашван със създаването на антисъветски блок. Обраното, но ясно заявено поведение на Вашингтон ще накара Москва да се въздържа от по-нататъшна агресия. Докато един открыт конфликт ще я окуражи да действа смело в Европа.¹

Това положение обаче скоро ще се промени. Страната спешно се нуждае от преформулиране на своята стратегия. Причините според Од Арне Уестед се крият в съветското непризнаване на господстващата позиция на Съединените щати, което дразни Вашингтон, липсата у Труман на „политическата ловкост и личния чар на Рузвелт“ и ролята на съветниците, които карат пре-

зидента да възприеме по-твърд курс по отношение на Сталин. Най-вече под тяхно давление той се насочва към политиката на „сдържането, а не към интегрирането на Съветския съюз“². И Хенри Кисинджър смята, че преосмислянето на американската политика е неизбежно, но по други причини. Водещата сред тях е, че „четиридесета полици не схващат своята глобална роля по един и същи начин“. Рузвелтовата концепция става неприложима, „тъй като след войната не възниква никакъв реален баланс на силите; между победителите съществува дълбока идеологическа пропаст и Сталин... няма никакви задържки при преследването на съветските... цели“³. Към това обобщение на ролята на силовото неравенство, идейната вражда и Сталиновата ненадеждност, може да се добави кардиналното разминаване във визите, което в американската столица вече отчитат. Тук Джон Гадис стига до заключението, че многостранният подход, допускащ наличието на конкурентни интереси е несъвместим с еднострания, който не може да приеме съвместното съществуване на различни системи.³ Макар обективно неизбежна, промяната в посоката не може да бъде предприета веднага.

От позицията на изследователя днес лесно може да се обобщи, че още преди победата да е настъпила става ясно, че сътрудничеството няма да бъде пренесено във времето на мира. Нерешиените принципни и териториални въпроси ще се задълбочат и скоро ще бъдат засенчени от нови проблеми. Тогава обаче воennите действия, които навлизат в решаващата си фаза, задължават съюзниците да сподавят своите различия, подозрения и опасения. От 17 юли до 2 август 1945 г. на конференцията в Потсдам победителите се договарят да разделят окупирания Германия и Берлин на четири оккупационни зони и да ги управляват съгласно общи принципи: демилитаризация, денацификация, демократизация, децентрализация и декартилизация. Те заедно воюват срещу Япония, подготвят Нюрнбергските процеси и учредяват Съвета на министрите на външните работи за изработване на мирните договори с победените.

В същото време редица сигнали подсказват, че разногласията между тях се задълбочават. Сталин е недоволен от прекратяването на доставките по Закона „заем-наем“ и липсата на американска

¹ Leffler, M. P. „The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945–1948“ In: American Historical Review, 1984, 2, p. 357.

² Westad, Odd A., op. cit., pp. 68–69.

³ Кисинджър, Х., цит.съч., стр. 348, 368.

³ Gaddis, J. L., op. cit., p. 27.

308 реакция на съветската молба за няколкомилиарден нисколихвен заем. На Потсдамската конференция, която той замисля като триумф на своята победа в Европа и форум на превъзходството на неговия опит над съюзниците Труман и Клемент Атии, претърпява не един провал. Новите лидери на САЩ и Великобритания осуетяват съветските планове за база на Проливите и протекторат в Либия, за съвместен контрол на Рурската област и възможно най-бързо изплащане на репарации в размер на 10 млрд. долара от Германия, за признаване на комунистическите правителства в България и Румъния.

Скоро Сталин научава, че СССР няма да участва в окупацията на Япония. В Далечния изток САЩ постъпва така, както Съветите по отношение на Източна Европа. В смисъл, че принесените жертви и страдания във войната срещу Япония, чиято тежест те почти самостоително носят близо четири години, са основание да търсят максимална еднострранна политическа изгода. Еднострранност е проявена и по отношение на атомното оръжие. Въсъщност този епизод от края на войната е отличен пример за степента на доверие между съюзниците. Вашингтон не уведомява Москва за проекта „Манхатън“, а от Кремъл съвсем естествено не разкриват, че шпионират начинанието и получават ценни сведения по няколко независими канала. Вероятно Сталин научава за успешния тест в пустинята на Ню Мексико дори преди Труман, което го спасява от неудобната ситуация в Потсдам. Но това не му носи успокоение. Той тълкува ядрения монопол на САЩ като демонстрация на сила и опит за натиск. И е прав, защото новото оръжие е не просто средство за по-бърза победа над Япония. Както планират във Вашингтон, то е възможно най-надеждният инструмент на американската външна политика и ефикасна защита на американските интереси. Така августовските бомбардировки над Хирошима и Нагасаки не само доказват способността на Америка да нанася бързи и смъртоносни удари по отдалечени от нея цели, но и затварят вратата пред съветското участие в окупацията на Япония.¹

Появата на атомното оръжие неочеквано катализира процеса на втвърждане на съветския външнополитически курс. След като Сталин осъзнава, че конвенционалният баланс е разрушен и присъствието на СССР в Източна Европа може да бъде застрашено, той настоява в никакъв случай да не се позволява на англо-

американците да диктуват следвоенния европейски и световен ред. Всеки тяхен шантаж трябва да срещне непоколебим отговор. Или както заявява на Молотов, че в отношенията със съюзниците „ние няма да постигнем нищо съществено, ако започнем да се предаваме или да показваме несигурност... трябва да се вървим с политика на упоритост и твърдост“¹.

Ето как в отговор на нарастващото чувство на уязвимост, подхранвана и от отчетливия силов дисбаланс между САЩ и СССР, диктаторът настоява за по-голяма сигурност. Тя е свързана с укрепване на съветските позиции в Европа и в Близкия изток. Именно около конференцията в Потсдам в кореспонденцията между В. Молотов и Г. Димитров се появяват любопитни моменти: Предусещайки посоката на мислене на своя покровител, Димитров решава да прояви инициатива. Чрез Молотов той настоява „незабавно трябва да насочим сериозно внимание към страните от Близкия изток, които ще играят все по-голяма роля в международните отношения и... да приемем действия в интерес на нашата държава“². Молотов пък го уверява, че „основните решения на конференцията са изгодни за нас“ и че Западът признава Балканите „като наша (на СССР) сфера на влияние“³. На първото съвещание на Съвета на министрите на външните работи в Лондон през септември 1945 г. съветската страна показва завидна неотстъпчивост по въпроса за демократизация на управлението в България и Румъния. Изглежда, че горната констатация на Молотов не е вярна и Сталин инструктира своите дипломати да „се държат твърдо“ като дадат категоричен отпор на опитите за вмешателство в зоната на съветско влияние.⁴

Всяка страна тълкува по своему случилото се в Лондон. Държавният секретар Джеймс Бърнс е доволен, че най-сетне Западът е показал на Съветите, че може да провежда и по-неотстъпчив курс, а Молотов заключава, че са осуетени опитите за „дипломатическо настъпление срещу постигнатите във войната завоева-

¹ Същият, „Союзники нажимают на тебя для того, чтобы сломить у тебя волю...“. Переписка Сталина с Молотовым и другими членами Политбюро по внешнеполитическим вопросам в сентябре–декабре 1945 г. В: Источник, 1999, №2, р. 76.

² Зубок, Вл., цит. съч., стр. 19.

³ Димитров, Г., цит. съч., стр. 492.

⁴ Печатнов, Вл. О., цит. съч., стр. 72.

¹ Печатнов, Вл. О., цит. съч., стр. 41.

ния на Съветския съюз¹. Ако към това се добави факта, че работата на конференцията е грубо прекъсната, а на започналния процес в Нюриберг се поставят неудобните въпроси за съветско-нацисткия пакт и зверствата в Катин, може да се направи заключи, че дипломацията и правото стават новите бойни полета. Ядреното самочувствие на американския подход се сблъска безрезультатно с агресивното и безкомпромисно поведение на съветската страна. Става очевидно, че откритото използване на атомната бомба за сплашване на Москва е контрапродуктивно. Военновременният съюз се оказва построен върху пропаст, която започва да се разширява веднага след спрявянето с общите врагове. Разпадането му обаче не е едностраничен акт. Следва период на колебание, в който жестовете на сътрудничество и конфронтация се редуват. Така постигнатото съгласие за създаване на комисия за атомната енергия към ООН е последвано от отказа на СССР да стане част от икономическата система, договорена на конференцията в Бретън Уудс.

Междуренено се заговаря за „Студена война“. Изразът съвсем не е научно и пропагандно хрумване на ХХ в. Той е използван не веднъж в миналото, за да обясни продължителни конфликти между врагове, които трудно могат да се победят, но и не могат непрекъснато да воюват. Най-често това се отнася до войните между християни и мюсюлмани в Испания през XII–XIV в., но с него може да се назове и британско-руското противоборство през XIX в. Близко до този смисъл влага и Джордж Оруел в есето си „Ти и атомната бомба“, публикувано във в-к Tribune на 19 октомври 1945 г. В самия му край той пише за Студена война като състояние на „мир, който не е мир“ и го свързва с определен тип политика на голяма страна, която не може да бъде завладяна, но и непрестанно враждува със своите съседи.² В следващата една година терминът ще бъде популяризиран от самия Оруел, но и от американците Бернар Барух (банкер и президентски съветник) и Уолтър Липман (журналист и анализатор). Едва ли обаче при неговата първа съвременна поява някой е предполагал, че той ще са обозначи специфична система на международни отношения, характеризираща се с всеобхватната и близо половин вековна борба

за световно господство между Съединените щати и Съветския съюз. Още повече че в края на 1945 г. е направен съществен опит за спасяване на сътрудничеството между Вашингтон и Москва.

На Московското съвещание на Съвета на министрите на външните работи през м. декември духът на компромиса тържествува. Но не и на справедливостта. Американо-съветските спогодби включват признаване от САЩ на правителствата в България и Румъния, и на съветската окупация на Манџурия срещу съгласието на СССР за водещата роля на Америка в Япония. Помирението е на основа на взаимното разбирателство, че Вашингтон няма да започне война заради демокрацията на Балканите, а Москва – заради контрола на Япония. Иранският въпрос също е отложен, за да не помрачи разбирателството. Същото не може да се каже за Корея. Без да се съобразяват с желанието мнозинството корейци за възстановяване на тяхната държава, двете страни се договарят Корейският полуостров да бъде разделен по 38 паралел, създавайки предпоставки за ескалация на напрежението в Далечния изток.

Въпреки че е постигнато съгласие и за започване на съвместна работата по съставяне на мирните договори със сателитите на Германия, Москва 1945 не може да бъде нито Техеран 1943, нито Ялта 1945. Войната е свършила, а с нея и общността на целите. В своя отчет държавният секретар Бърнс се опитва да омаловажи този факт. Много премерено той заявява, че е потърсено примиряване на сложните отношения между държавите и връщане на надеждата в изтерзаните от войната народи. За него конференцията е спомогнала за по-доброто разбирателство и той препоръчва търпение и толерантност в международните отношения за постигане на справедлив и траен мир.¹ За президента обаче резултатите от Московския форум не са обнадеждаващи. Дълбоко подозрителен към истинските намерения на съветския диктатор, той остава разочарован от поведението на държавния секретар. В отговор на Сталиновата политика Труман настоява в писмо до Бърнс повече да не се правят компромиси, да се засилят контрола над Япония и Пасифика и присъствието в Китай и Корея, както и да се уреди съветския дълг по споразумението Заем-наем. Пис-

¹ Byrnes, J. Speaking Frankly. (Harper and Brothers, 1947), p. 105. Lundestad, G. and Odd A. Westad (eds) Beyond the Cold War: New Dimensions in International Relations. (Oxford University Press, 1993), p. 32.

² Orwell, G. „You and the Atom Bomb“, Tribune, October 19, 1945.

¹ Report by the Secretary of State on the Meeting of Foreign Ministers, December 30, 1945. The Department of State Bulletin, Vol. XIII, No 340, 1945, p. 1047.

³¹² мото завършва с фразата: „Уморих се да дундуркам Съветите“.¹ Това признание отбелязва началото на нов етап в отношението на Вашингтон към Москва. Месеци след цитирания вече разговор между Сталин и Молотов за новата съветска политика по отношение на САЩ след появата на атомното оръжие и американският президент решително втвърдява позицията си. Още повече че той е изправен пред все по-безкомпромисното поведение на Съветите в три проблемни региона: Германия, Източна Европа и Близкия изток.

Още в първите месеци на мира в Европа общността на интересите в Германия дава признания на изчерпване. „Творческото“ приложение на Потсдамските споразумения в съветската окупационна зона става пречка пред договореното съвместно управление на страната. И ако мащабът на денацификацията не провокира външна реакция, то репарационните претенции и помощта за източногерманските комунисти притеснява Вашингтон. Съветското ръководство отдавна планира извличането на значими контрибуции от Германия като наказание за нацистките зверства и разрушения в СССР. На конференцията в Техеран Сталин предявява претенции за сума от 10 млрд. долара, а в следващите години съветското правителство изчислява причинените на страната щети на стойност от 128 млрд. долара. Въпреки разминаването, което сякаш трябва да създаде впечатление за снизходителния – почти щедър, подход на Москва, западните съюзници отказват да дискутират проблема. Дори и в Потсдам Сталин не получава уверение, че ще получи исканото. Междувременно САЩ изоставят амбицията да превърнат Германия в пасторален рай и получени от горчивия опит на проблемите, които репарационните задължения след Първата световна война създават, проявяват все по-слаб интерес към този въпрос. Важното е, че от Вашингтон не допускат съветските власти да получат оборудване и материали от западните силно индустриализирани окупационни зони. Това обаче не пречи на Кремъл да започне събирането на германските задължения. До началото на август 1945 г. към Съветския съюз потеглят 1 280 000 т. материали и 3 600 000 т. оборудване от всякакъв вид и характер. Впоследствие и въпреки съпротивата на германските работници, над 4500 предприятия са демонти-

рани и преместени на съветска територия, а най-големите от тях стават директна собственост на СССР.² Едностранините съветски действия нанасят огромни щети, които правят невъзможно управлението на Германия като едно икономическо цяло от победителките. Не случайно Ан Апълбаум заключава, че с тези си действия Съветите поставят „началото на истинското разделение на Германия“.³

Затруднения маркират и съвместното администриране на Германия. Съветските окупационни власти са тези, които най-напред позволяват възстановяването на политическия живот на някой демократични формации. Целта съвсем не е по-бързо преминаване към нормален политически живот, а повод за възпроизвеждане на дейността на ГКП – първата жертва на Хитлер. Жестокостите на Червената армия и грабежите на немска собственост обаче не са добра основа за масовизиране на партията, възприемана от мнозинството германци като оръдие на Кремъл. Ето защо Сталин подпомага щедро германските комунисти, начело с предания му Валтер Улбрихт. По такъв начин се създават условия за компрометиране на всяко усилие за връщане на страната към демократията, към което се стремят от Вашингтон. През втората половина на 1945 г. западните офицери и служители с тревога съобщават за засилваща се съветски отказ от взаимодействие, за пълното изолиране на съветската зона от останалите.³ Въпреки че това е в разрез с договореностите, възможността за реакция е минимална.

Ако германските комунисти трудно биха могли сами да си проправят път към властта, то френските и италианските постигат това с лекота. През 1945 г. в Западна Европа комунистическите партии се радват на широка популярност. Надеждите за промяна и самоотвержената борба на комунистическата съпротива, карат между 12 и 29% от населението във Франция, Италия, Белгия, Нидерландия, Норвегия и Финландия да гласуват за мистичните комунисти в първите следвоенни избори.⁴ Съставените на много места трипартийни коалиции на християндемократи, со-

¹ Naimark, Norman, op. cit., pp. 168–169.

² Апълбаум, Ан Желязната завеса: Рухването на Източна Европа. (ИК Рива, 2015), стр. 69.

³ Trachtenberg, M. A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963. (Princeton University Press), p. 20.

⁴ Westad, Odd A., op. cit., p. 74.

циалисти и комунисти допускат за първи път комунисти до министерски постове. Важна причина за успеха е демонстрираната от компартиите готовност за сътрудничество с буржоазните сили и техните призови за разоръжаване на съпротивата, връщане на работа и подпомагане на процеса на възстановяване. Сталин не допуска грешката на Ленин и сам дава да се разбере, че има повече от един път към установяване на пролетарската диктатура. Той правилно преценява, че в Западна Европа все още няма революционна ситуация и че на комунистите там е нужно повече време, за да спечелят доверието на мнозинствата. Ето защо той инструктира лидерите им Торез, Толиати и др. да не следват буквално съветския пример и да не рискуват бъдещето на световното работническо движение с призови за революция. Съвсем различно е положението в Източна Европа. Тук комунизмът няма традиции и не може да бъде намерено масово движение, на което Съветите да опрат своята власт. Докато във Франция партийните членове доближават 1 млн., а в Италия – 2 млн., то в навечерието на своето „освобождение“ в Полша има 34 000 комунисти, в България – 15 000, а в Румъния – под 1000.¹ Те нямат друг избор освен да разчитат на Червената армия. Нейното присъствие е единствената надеждна гаранция за запазването на региона в съветската сфера на влияние.

Така освен по германския въпрос разногласията между САЩ и СССР се задълбочават и по проблемите на Източна Европа. Интегрирането на страните тук в СССР подобно на Балтийските републики може да се окаже почти толкова пагубно за Москва, колкото и провокирането на боршевишката революция в Западна Европа. Вместо това през 1945 г. Stalin започва сложната игра на „народните демокрации“. Чрез стратегията на „отечествените фронтове“ той настърчава сформирането на леви и ляво-центристки коалиционни правителства, неизменно доминирани от комунистите. Заедно с това съветските служби и местните комунисти овладяват националните силови структури, създават тайна полиция, поставят под контрол водещите медии и най-вече радиото, забраняват отделни организации на гражданското общество, разправят се с изтъкнати представители на некомунистическите среди и провеждат етнически чистки.² Действия, които не водят

до тоталитарна диктатура, но подготвят без проблемното ѝ въвеждане, когато от Москва преценят, че моментът е настъпил.

През 1945 г. манипулирането на комунистическото движение в Източна и в Западна Европа е подчинено на императива на запазване на сътрудничеството с Вашингтон и отваряне на по-малко фронтове, докато сигурността на СССР не бъде гарантирана. Именно с оглед на сигурността обаче Stalin ще провокира действия, които не срещат одобрението на САЩ. В Полша, България и Румъния той изневерява на собствената стратегия, която не веднъж през 1944 г. излага пред чуждестранните си другари. А именно да избягват радикални мерки, които ще отблъснат мнозинството и ще превърнат страни като Полша в ябълка на раздора с американците и британците. Походът на комунистите към властта, предупреждава вождът, не трябва да застрашава единството на съюзниците.¹ Така още в края на 1944 г. и през 1945 г. Stalin действа с железен юмрук в трите страни. Макар в Ялта да продължава да дава обещания, че няма да съветизира Източна Европа, че ще проведе честни избори, че ще допусне опозицията до властта, той не възнамерява да ги спазва. Комунистите поетапно овладяват държавната машина, провеждат чистки и така и не подават ръка за сътрудничество на опозицията.

Ако бившите съюзници на Райха България и Румъния не са толкова важни, то Полша заема специално място в мисленето на американската администрация. Тя помни, че Полша е първата жертва на Хитлер, на която през 1939 г. никой не помага и разчита на гласовете на полските емигранти в САЩ. Труман наследява от Рузвелт поне два възможни начина на действие. Единият е компромисен – срещу широка вътрешнополитическа автономия страната да провежда външна политика, съобразена с изискванията на сигурността на източния си съсед. Вторият се открива в Декларацията за освободена Европа и е изцяло издържан в духа на Уилсъновия идеализъм за неизменното тържество на демокрацията и самоопределението. Президентът опитва и два подхода. С остър и почти заплашителен тон той изисква в писмо до Stalin от 23 април 1945 г. спазване на обещанията. А скоро след това изпраща близкия сътрудник на Рузвелт Хари Хопкинс

¹ Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947, стр. 253.

² Апълбаум, Ан, цит. съч., стр. 27–28.

¹ Цит. по: Mark, E., „Revolution by Degrees: Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941–1947,“ Cold War International History Project: Working Paper №31 (Woodrow Wilson International Center, 2001), p. 22.

³¹⁶ на своеобразна помирителна мисия в Москва.¹ Те обаче не дават резултат. Заедно със своите сътрудници той достига до извода, че доктриналният подход и сляпото придържане към абстрактните принципи на Уилсъновата концепция имат ограничено приложение и ефект, ако не са подкрепени от реални инструменти за въздействие. Още повече че след като американското общество не желае нова война заради Източна Европа, а Сталин няма намерение да се оттегли доброволно, опитите за установяване на демократични правителства и търговски отношения със САЩ са обречени. Ето защо без да престава да настоява за демократизация на региона към декември 1945 г. администрацията във Вашингтон приема, че той вече представлява съветска домен. За това говорят както решенията на Московското съвещание на Съвета на министрите на външните работи, така и речта на Чърчил във Фулън от 5 март 1946 г. В присъствието на Труман Англичанина констатира, че над Европа се спуска Желязна завеса, която откъсва източната ѝ половина от свободния свят и я обособява като съветска сфера. Пак в края на 1945 г. и по отношение на Германия негласно е приет съветският курс. Налага се мнението, че разделена Германия е отслабена Германия, че благодарение на супроводата политика на Съветите Западът получава свобода на действие в далече по-богатата и добре развита част на страната.²

Прави впечатление, че в тези първи сблъсъци на интереси в Европа идейните съображения и мотиви служат за прикриване на силовите баланси и дадености. Тази е основата, която позволява неотстъпчивото поведение на Сталин и компромисния курс на Труман. Сталин остава верен на принципа си да не показва своята уязвимост и да не проявява слабост чрез прекомерни отстъпки. В същото време обаче да не допуска обвинение, че застрашава единството на съюза на победителите. Наред с това той е убеден в желязната логика на неговата стратегия. От една страна на Вашингтон не трябва да се позволи да определя съдините на източноевропейските държави, така както Москва не се бърка в начина на управление на Белгия и Италия, например, да не говорим за Япония. По-важен обаче е элементът сигурност. За Сталин контролът над Германия и нейното обезоръжаване е въпрос на живот и смърт. През 1914 и 1941 г. именно германската мощ застрашава оцеляването на неговата страна. На свой ред Полша

в последните векове заема специално място в руската стратегия, още повече че през територията ѝ враговете на комунизма лесно достигат съветските граници. Контролът над Полша и формирането на приятелски режим там по такъв начин се оказват не по малко жизненоважни за Москва. Признава го и самият Сталин. В интервюто за в-к „Правда“ от март 1946 г., което сам съставя и написва, диктаторът изрично подчертава: „Не бива да забравяме следните обстоятелства. Германците нападнаха СССР през Финландия, Полша, Румъния, България и Унгария. Те осъществиха нахлуването си именно през тези страни, защото по това време техните правителства бяха враждебни спрямо СССР... Какво утвърща тогава има във факта, че обезпокоен за своята сигурност Съветският съюз иска да види в тези страни правителства, които са приятелски настроени към него?“¹ Сталин недвусмислено заявява, че в Източна Европа няма място за друг освен Съветския съюз.

Днес лесно можем да определим съветската стратегия като отживелица. Въщност още тогава се чуват отделни критични гласове. Максим Литвинов отсъжда, че Сталин е заложил на стара концепция за сигурност, която отъждествява степента на могъщество с големината на контролираната територия. Без съмнение, тя обича Съветите на противопоставяне със Запада и е предвестник на „дългосрочно въоръжено примирие“². Факт е обаче, че макар овехтяла тази стратегия дава резултат. В същото време САЩ, които толкова много разчитат на атомния си монопол, не могат да използват своята сила за възпиране на комунистическата експанзия. Компромисите, които Вашингтон прави, съвсем не означават одобряване на съветската политика на груба намеса в делата на източноевропейците.

Администрацията на президента Труман категорично отхвърля претенцията на Сталин, че доминираните от комунисти режими в Полша, България и Румъния целят подобряване на сигурността на СССР. Тя не спира да критикува неизпълнението на обещанията, поети от Съветите и да припомня американските виждания за следвоенния свят. На 27 октомври 1945 г. Труман произнася една от първите си значими външнополитически речи,

¹ Правда, 13 март 1946.

² Критичните си бележки Литвинов споделя с американския журналист Ричард Хотлет, който ги публикува години по-късно във в-к Washington Post, 21–25 January 1952.

¹ Truman to Stalin, April 23, 1945. FRUS 1945, 5: 258–259.

² Trachtenberg, M., op. cit., pp. 14, 15, 22.

318 в която дава да се разбере, че Съединените щати няма да се откажат от идеите на Уилсън и Рузвелт. В нея той категорично се противопоставят на придобиването на нови територии в резултат от войната и напомня, че САЩ продължават да бранят принципите на демокрацията и самоопределението, свободното корабоплаване, отворената търговия и многостранното сътрудничество. Те подкрепят ООН и се противопоставят на всяка агресия За целта ще продължат да изграждат военната си мощ и ще задържат морското си и военновъздушно превъзходство. Изолационизъмът остава в миналото, за да не позволи отново неприятни изненади от експанзионистични сили. Компромисът със злото не е част от американския дневен ред.¹

Що се отнася до Германия, Полша, България и Румъния, както вече стана ясно, това са само обещаващи думи. Но по отношение на Турция и Иран – те подсказват реални действия. Следвайки имперската политика на руските царе Stalin решава, че е време да затвори и другата врата, през която исторически доказано нашествениците достигат до неговата империя. За целта Москва изисква в ултимативен тон от Турция да получи база на Проливите и да затвори достъпа до Черно море за флотилиите на трети страни. В същото време използвайки присъствието на части на Червената армия и мобилизирайки националистическите настроения на кавказките народи, особено на азерите, той се стреми към терitorиални корекции на границата с Иран. Аплицата на военни действия в посочените региони не му дава основание да пристъпи към директно завоевание, но и не му пречи да тества готовността на западните сили. На свой ред те не искат да видят Съветите като Близкоизточна сила и не допускат формирането тук на нова съветска сфера. Гневен Truman пише в писмо до Бърис от 5 януари 1946 г. „Az не се съмнявам, че Русия възнамерява да навлезе в Турция и да окупира Черноморските проливи. Очаква ни нова война, ако не покажем на Русия железен юмрук и твърд език. Те разбират само от едно – С колко дивизии разполагате?“² По-долу в този документ се открива и вече цитираната фраза: „Уморих се да дундурукам Съветите.“

Ето, че и Съединените щати извъряват своя път от надеждите за сътрудничество към реалностите на противопоставянето. За някой тази оценка може да се стори прибързана, доколкото и през 1946 г. продължават да се чуват авторитетни гласове в полза на съюзническото единство и се забелязват известни колебания, както във Вашингтон, така и в Москва, относно възприемането на открыт конфронтационен курс. А антиамериканизъмът и съветофобията не владеят обществата от двете страни на Желязната завеса. Факт е обаче, че на фона на всеобщото очакване за активно и плодотворно взаимодействие в мирно време лидерите на САЩ и СССР правят решителната крачка към един нов по-твърд и безкомпромисен подход в защита на своите интереси. Пропити от недоверие към партньорите си, в рамките на пет месеца – от август 1945 г. до първите дни на 1946 г., те предопределят влошаването на техните отношения в дългосрочен план. Инстинктът за самосъхранение, стремежът към абсолютна сигурност, идеологическата несъвместимост, желанието за избягване на всяка проява на слабост и неуважението към поетите ангажименти минират всички опити за разбирателство и водят до парадоксална ситуация. Едва извоювана, победата е заплатена и със загубата на траен мир и справедлив световен ред.

¹ „Address on Foreign Policy,“ October 27, 1945. Harry S. Truman, Public Papers of the Presidents, 1945. (Government Printing Office, 1961), pp. 431–438.

² Виж бел. 56.